

UOT: 332.1, 338.49

İŞGALDAN AZAD OLUNAN ƏRAZİLƏRDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Lalə Allahverdi qızı Cabbarlı

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı

e-mail: l_cabbarli@mail.ru

Xülasə

Məqalədə azad olunmuş ərazilərdə işğaldan əvvəlki dövrdə kənd təsərrüfatının vəziyyəti araşdırılmışdır. Eyni zamanda, işğala məruz qalmış rayonlardan məcburi köçkün düşmüş əhalinin digər ərazilərdə kənd təsərrüfatı istehsalında fəaliyyətinə dair məlumatlar təhlil edilmişdir. Verilən statistik məlumatlar 1986-2018-ci illəri əhatə edir. 1986-1990-cı illərə aid olan statistik rəqəmlər Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olan dövrün məlumatlarıdır. Məqalədə, həmçinin işğaldan azad olunan ərazilərdə torpaqların əhali üzrə paylanması məsələsinə baxılmışdır.

Açar sözlər: işğaldan azad olunmuş ərazilər, kənd təsərrüfatı, istehsal, məhsul, torpaq islahatı.

Giriş

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ 1992-1993-cü illərdə ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Həmin ərazilərə Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Kəlbəcər daxil idi. Bununla yanaşı, həmçinin Tərtərin bir neçə kəndi də mənfur ermənilərin hücumuna məruz qalmışdır. Qeyd edilən ərazilər Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonuna aiddir. İşğalın nəticəsi olaraq 1 milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkün öz yurd-yuvasından didərgin düşmüşdü. Təbii ki, yaşanan faciələr iqtisadiyyata, xüsusilə də kənd təsərrüfatına böyük zərər vurmuşdur. Məqalədə işğaldan əvvəl Qarabağda kənd təsərrüfatının mövcud vəziyyəti araşdırılmışdır. Verilən statistik məlumatlar 1986-2018-ci illəri əhatə edir. 1986 və 1990-cı illərə aid olan statistik məlumatlar Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrü əhatə edir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra çox çəkmədi ki, torpaqlarımız işğal olundu və təbiidir ki, bu da həmin regionun kənd təsərrüfatı istehsalına öz təsirini göstərdi. Qarabağ torpaqları işğal edildikdən sonra kənd təsərrüfatının istehsal prosesi Ağdamın, Füzulinin işğalda olmayan ərazilərində, həmçinin məcburi köçkünlərin məskunlaşdığı ərazilərdə həyata keçirilirdi. 2020-ci il sentyabr ayının 27-dən etibarən torpaqlarımız Ali Baş Komandanın başçılığı altında rəşadətli ordumuz tərəfindən işğaldan azad edildi.

Kənd təsərrüfatının əsas sahələri

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonuna Xankəndi şəhəri, Şuşa, Xocalı, Xocavənd, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və Tərtər rayonları aiddir. İqtisadi rayonunun relyefi dağlıq və düzənlik ərazilərdən ibarətdir. Regiona daxil olan Ağdam kənd təsərrüfatı inkişaf etmiş rayonlardan biri idi və bölgədə pambıqçılıq, taxılçılıq, heyvandarlıq və baramaçılıq əsas yer tuturdu [1]. Ağdamın ərazisinin 77,4 faizi 1993-cü ilin iyul ayında ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir. İşğaldan sonra kənd təsərrüfatı fəaliyyəti qalan 22,6 faiz ərazidə və məcburi köçkünlərin məskunlaşdığı məkanlarda həyata keçirilirdi. Füzuli rayonunun da əksər hissəsi 1993-cü ilin avqust ayında Ermənistan tərəfindən işğala məruz qalmışdır. Füzuli rayonunun əhalisi sonradan rayonun işğalçılardan təmizlənmiş ərazilərində və məcburi köçkünlərin yerləşdirildiyi ərazilərdə məskunlaşmışlar. İşğaldan əvvəl rayonda taxılçılıq, pambıqçılıq, heyvandarlıq kənd təsərrüfatında mühüm yer tuturdu. Burada həmçinin yüksək səviyyəli suvarma sistemi də mövcud idi. Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndi istisna olmaqla, rayonun mərkəzi və digər bütün kəndləri 1993-cü ilin avqust ayında ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir. Rayonun relyefi düzənlik və alçaq dağlıq ərazidən ibarətdir. Kənd təsərrüfatının əsasını taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq təşkil edirdi.

Cədvəl 1-də Yuxarı Qarabağda istehsal edilən dənli və dənli-paxlalıların, tütün, kartof, tərəvəz, pambıq və bostan məhsullarının həcmi verilmişdir. 1986, 1990 və 2018-ci ildə dənli və dənli paxlalıların, tütünün, kartofun, tərəvəzin, bostan məhsullarının ümumi kənd təsərrüfatında payını müəyyənləşdirsək, görürük ki, Yuxarı Qarabağda istehsal olunan tütünün istehsalı 1986-cı ildə 0,6%, 1990-cı ildə 0,38%, 2018-ci ildə isə 0%, kartofun istehsalı 1986-cı ildə 0,02%, 1990-cı ildə 0,4%, 2018-ci ildə 0,92%, bostan məhsullarının istehsalı 1986-cı ildə 2,05%, 1990-cı ildə 2,89%, 2018-ci ildə 1,85%, pambıq istehsalı 1986-cı ildə 2,21%, 1990-cı ildə 3,43% və 2018-ci ildə 3,44% təşkil edir. Araşdırılan dövrdə dənli və dənli paxlalıların və tərəvəzin istehsalında xeyli sayda dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, 1986, 1990 və 2018-ci ildə istehsal olunan dənli və dənli paxlalıların ölkədə ümumi istehsal olunan dənli və dənli paxlalıların istehsalında payı 1986-cı ildə 8,44%, 1990-cı ildə 13,61%, 2018-ci ildə 6,04%, tərəvəzin istehsalı isə 1986-cı ildə 1,2%, 1990-cı ildə 0,86%, 2018-ci ildə isə 7,43% olmuşdur [3].

Cədvəl 1. Yuxarı Qarabağda istehsal edilən dənli və dənli-paxlalıların, tütün, kartof, tərəvəz, pambıq və bostan məhsullarının həcmi, tonla

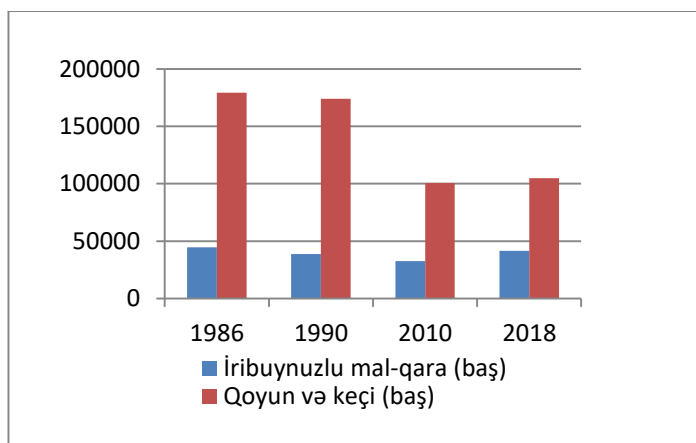
Yuxarı Qarabağ	1986	1990	2010	2018
Dənli və dənli paxlalılar	90022	192334	144516	199858
Tütün	393	200	-	-
Kartof	36	736	8134	8271
Tərəvəz	10760,4	7384	49587	113137
Bostan	1238	1949	11567	7432
Pambıq	17352	18635	260	8039

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

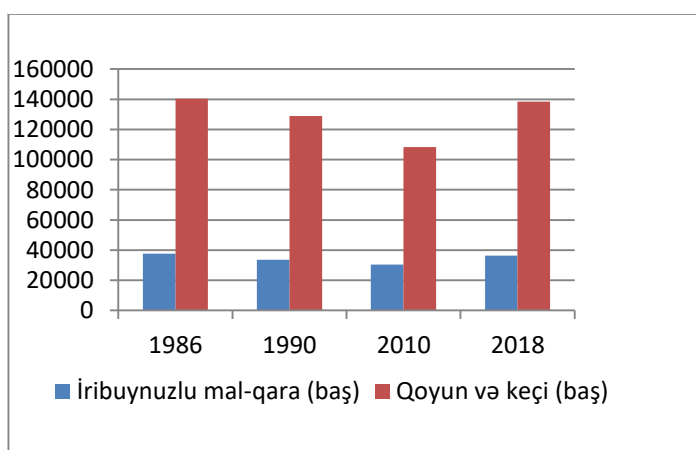
Aşağıdakı şəkillərdə Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında 1986, 1990, 2010 və 2018-ci illərdə iribuynuzlu mal-qara, qoyun və keçilərin sayı göstərilmişdir. Bu illər ərzində Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında qoyun və keçilərin sayında böyük dəyişiklik baş verməmişdir. Lakin Ağdam rayonunda mal-qaranın sayında kəskin sayda azalma müşahidə edilmişdir. Cəbrayılda isə iribuynuzlu mal-qaranın sayında azalma qeydə alınmışdır.

Dağlıq relyefdə yerləşən Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonun iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. İqtisadi rayonun əksər hissəsində maldarlıq üstünlük təşkil etmişdir. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonuna Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonları daxildir. *Cədvəl 2*-də Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda 1986-2018-ci illərdə istehsal olunan dənli və dənli paxlalıların, tütünün, kartofun, bostan məhsullarının həcmi verilmişdir. 1986, 1990 və 2018-ci ildə dənli və dənli paxlalıların, tütünün, kartofun, tərəvəzin, bostan məhsullarının ümumi kənd təsərrüfatında payını müəyyənləşdirsək, görürük ki, Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda istehsal olunan dənli və dənli paxlalıların ölkədə ümumi istehsal olunan dənli və dənli paxlalıların istehsalında payı 1986-cı ildə 0,86%, 1990-cı ildə 1,36%, 2018-ci ildə isə 0,1%, kartofun istehsalı 1986-cı ildə 0,1%, 1990-cı ildə 0,26%, 2018-ci ildə isə 0,005%, tərəvəz istehsalı 1986-cı ildə 0,006%, 1990-cı ildə 0,003%, 2018-ci ildə isə 0,003%, bostan məhsullarının istehsalı 1986-cı ildə 0,26%, 1990-cı ildə 0,24%, 2018-ci ildə 0,09% təşkil edir. Demək olar ki, heç bir məhsulun ümumi istehsalda payında kəskin artma və ya azalma müşahidə edilməmişdir. Lakin tütünün ölkə üzrə istehsal olunan tütündə payı 1986-cı ildə 7,39%, 1990-cı ildə 7,07%, 2018-ci ildə isə kəskin şəkildə azalaraq 0% olmuşdur. Cədvələ də nəzər salsaq görürük ki, 2010 və 2018-ci illərdə Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda tütün istehsal edilməmişdir.

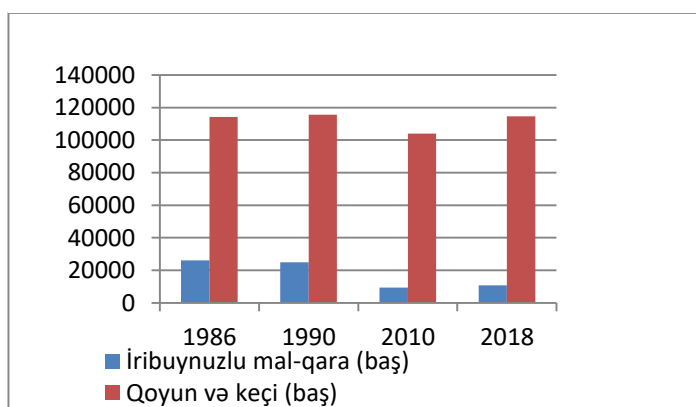
Şəkil 1. Ağdam rayonu

Şəkil 2. Füzuli rayonu

Şəkil 3. Cəbrayıl rayonu

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

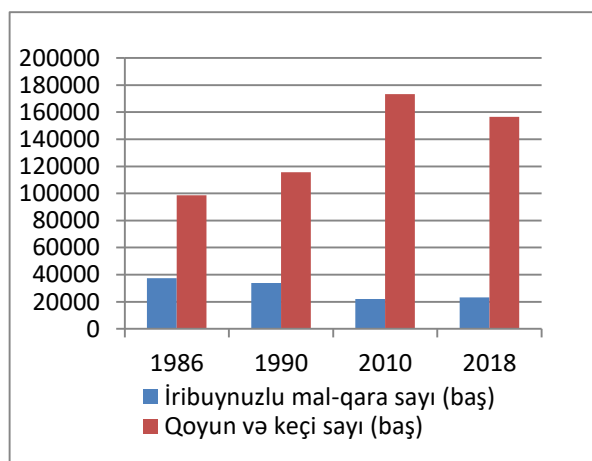
Cədvəl 2. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda 1986-2018-ci illərdə istehsal olunan dənli və dənli-paxlalılar, tütünün, kartofun, bostan məhsullarının həcmi, tonla

Kəlbəcər-Laçın	1986	1990	2010	2018
Dənli və dənli paxlalılar	9185	19278	6491	3400
Tütün	4821	3741	0	0
Kartof	182	489	9,2	47
Tərəvəz	53,6	24	4	52
Bostan	155	162	648	365

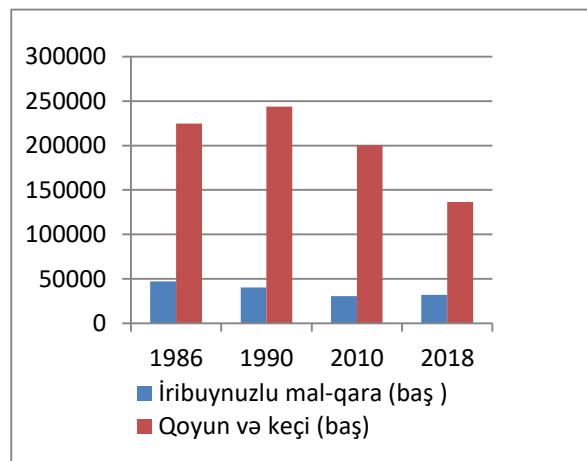
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda ən iri rayon Kəlbəcər rayonudur. Kəlbəcərdə maldarlıq, qoyunçuluq, tütünçülük və arıçılıq əsas yer tuturdu, ət, süd, yun, bal istehsal edilirdi [2]. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun ikinci böyük rayonu olan Laçın rayonunda heyvandarlıq, taxılçılıq və meyvəçilik inkişaf etmişdir. *Şəkil 4* və *Şəkil 5*-də qeyd edilən rayonlarda iribuynuzlu və xırdabuynuzlu mal-qaranın sayı göstərilmişdir. Laçın rayonunda həm iri buynuzlu, həm də xırda buynuzlu mal-qaranın sayında azalma qeydə alınmışdır. Kəlbəcər rayonunda isə iribuynuzlu mal-qaranın sayında azalma olsa da, xırda buynuzlu mal-qarada xeyli sayda artım olmuşdur. Bu rayonun işğal dönməindən sonra da Kəlbəcər əhalisinin dağlıq rayonlarda məskunlaşması ilə əlaqədardır.

Şəkil 4. Kəlbəcər rayonu

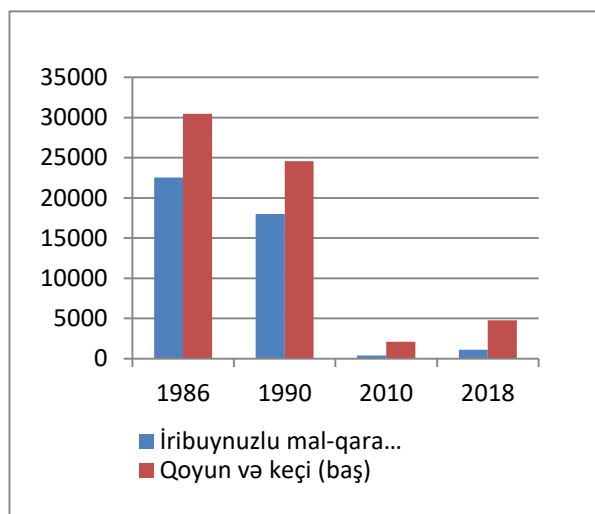
Şəkil 5. Laçın rayonu

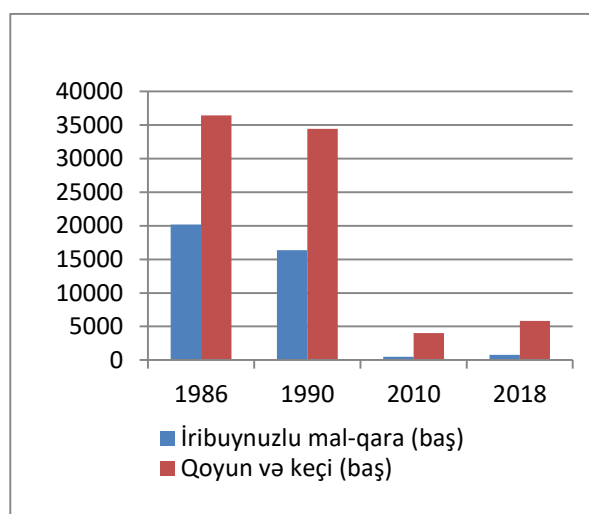
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Qubadlı rayonu Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun tərkibinə daxildir, dağlıq və dağətəyi ərazidə yerləşir. Rayonun kənd təsərrüfatında taxılçılıq, heyvandarlıq, tütünçülük, baramaçılıq və üzümçülük əsas yer tuturdu. Zəngilan rayonu da Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonuna daxildir, relyefi orta və alçaq dağlıq ərazidən ibarətdir. Burada işğala qədər taxıl, tütün və bostan məhsulları istehsal edilirdi, həmçinin heyvandarlıqla da məşğul olunurdu. *Şəkil 6* və *Şəkil 7*-də Qubadlı və Zəngilan rayonlarda saxlanılan mal-qara, qoyun və keçilərin sayı göstərilmişdir. Şəklə nəzər yetirsək görürük ki, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının işğalından sonra heyvandarlıqda kəskin formada azalma müşahidə edilmişdir. Buna səbəb isə həmin rayonunun sakinlərinin əksər hissəsinin şəhər ərazilərində, xüsusən də Bakı və Sumqayıtda məskunlaşması olmuşdur.

Şəkil 6. Qubadlı rayonu

Şəkil 7. Zəngilan rayonu

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

1996-cı ildə “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Ölkəmizdə torpaq üzərində dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyət formaları müəyyənləşdirilmişdir. Qəbul edilən Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən, torpaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərə xüsusi mülkiyyətə verilir. Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlara dövlət və bələdiyyə torpaqlarının özəlləşdirilməsi, torpaqların alqı-satqısı, vərəsəliyə keçməsi, bağışlanması, dəyişdirilməsi və torpaqla bağlı digər əqdlərin bağlanması, habelə torpaqların hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna verilməsi əsasında üzərində fiziki və hüquqi şəxslərin xüsusi mülkiyyət hüququ yaranmış torpaq sahələri aiddir. Qəbul edilən qanundan sonra torpaqlar əhali arasında bölüşdürülməyə başlandı. Bu zaman ərzində isə Qarabağ torpaqlarının işğal altında olması səbəbindən regionda torpaqların bölüşdürülməsi prosesi baş verməmişdir. “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 24-cü maddəsində Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzü nəticəsində zəbt edilmiş torpaqların azad olunmasından sonra torpaq islahatlarının aparılması və həmin torpaqlardan məcburi köçürülmüş şəxslərin xüsusi mülkiyyətinə torpaqların verilməsinin həmin Qanunda göstərilən qaydada həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [5].

Nəticə

Yeddi rayondan ən az üçü – Füzuli, Ağdam və Cəbrayıl rayonları taxılçılıq üçün yetərincə əlverişli təbii-iqlim şəraitinə malikdir. Bu rayonlarda taxıl istehsalı sahəsində həm köklü, çoxəsrlik ənənə, həm də zəngin istehsal və emal təcrübəsi vardır. İşğaldan azad olunan ərəzilərdə, xüsusilə də dağlıq ərəzilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün qoyunçuluq təsərrüfatı genişləndirilməlidir.

İşğala qədər Ağdam rayonunda fəaliyyət göstərən Atçılıq Zavodu atçılığın inkişaf etdirilməsində ən uğurlu müəssisələrdən idi. İşğaldan sonra da Atçılıq Zavodunun yenidən fəaliyyət göstərməsi və at ixracının artırılması əsas məqsədlərdən biri olmalıdır [4, səh. 204].

Pambıqçılıq üçün isə ən uyğun şərait Ağdam və Füzuli rayonlarıdır. Bu rayonlarda pambıq istehsalı əsas yer tutmalıdır. İşğaldan azad edilən dağlıq və dağətəyi yerlər üzümçülük sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün ən əlverişli zonadır [4, səh. 205].

İşğaldan azad edilən ərazilərdə yerli əhaliyə torpaqların yenidən paylanması prosesi başlanmalıdır və bu bərabər şəkildə həyata keçirilməlidir. Dövlət hər bir ailəyə ev verirsə, hər ailəyə eyni ölçüdə həyətyanı torpaq verməlidir. Könüllü şəkildə gedən, daim orada yaşayan əhali üçün və ən azı 10 il kənd təsərrüfatı ilə məşğul olacağına zəmanət verən şəxslər üçün geniş torpaq sahələrinin verilməsi mümkündür. Könüllü şəkildə başqa regionlardan Qarabağda yaşayıb kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan şəxslər üçün də güzəştli təbiiq edilməlidir. Fermerlərə güzəştli kreditlərin verilməsi, digər regionlara nisbətən subsidiyaların miqdarının daha çox verilməsi və kommunal xərclərin 50%-ə qədər endirilməsi vacib şərtlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. http://e-qanun.gov.az/alpdata/framework/data/4/f_4797.htm
2. http://ier.az/uploads/Kelbecer-Lacin_IQ_2011.pdf
3. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. <http://stat.gov.az>
4. Nazim Müzəffərli, Eldar İsmayılov, Azərbaycan post-konflikt ərazilərinin bərpaası B., 2020
5. <https://dejure.az/az/legislation/torpaq-islahati-haqqinda>

L.A. Jabbarli, *Ph.D. student of the Agricultural Economics Research Center*

Directions of agriculture development in the territories released from occupation

Summary

The article examines the state of agriculture in the liberated territories in the pre-occupation period. At the same time, information on the activity of IDPs from the occupied regions in agricultural production in other regions was analyzed. The statistics cover the period 1986-2018. Statistical indicators for 1986-1990 are data from the period when Azerbaijan was part of the USSR. The article also discusses the issue of land distribution in the liberated territories.

Keywords: *liberated territories, agriculture, production, products, land reform.*

Л.А. Джаббарлы, *докторант Центра аграрных исследований*

Направления развития сельского хозяйства на освобожденных от оккупации территориях

Резюме

В статье исследуется состояние сельского хозяйства на освобожденных территориях в дооккупационный период. Одновременно проанализирована информация об активности ВПП из оккупированных регионов в сельскохозяйственном производстве в других областях. Статистика охватывает период 1986-2018 гг. Статистические показатели за 1986-1990 годы - это данные того периода, когда Азербайджан входил в состав СССР. В статье также рассматривается вопрос распределения земель на освобожденных территориях.

Ключевые слова: *освобожденные территории, сельское хозяйство, производство, продукция, земельная реформа.*